

KENTSEL SANAYİ SEKTÖRÜ BAĞLAMINDA MODERNLEŞME VE BAĞIMLILIK OKULLARINA BİR ELEŞTİRİ¹

Melih Ersoy

Bu makalede bir özetini sunacağımız çalışmanın (Ersoy, 1982) konusu, çevre toplumsal oluşumlarda (*Peripheral Social Formation*) (1) kentsel sanayinin yeni bir yaklaşımla incelenmesidir.

Yakın zamana dek bu alanda iki yaygın görüşün -Modernleşme Okulu'nun ikili yapı tezleri ile Bağımlılık Okulu'nun tekçi (monist) yaklaşımının- etkinliklerini sürdürdüklerini biliyoruz. Bu araştırmada, anılan okulların eleştirel bir değerlendirmesinin yanı sıra, konuya yeni geliştirilmekte olan bir sorunsaldan yaklaşılmaya çalışılmıştır.

İki önemli nedenden dolayı bu çalışmanın kapsamını çevre ülkelerde kentsel sanayi kesimi veya kent ekonomilerinin yapısını incelemekle sınırlı tutmanın sakıncalı olduğunu düşündük; Birincisi, kent ekonomilerinin daha geniş bir sistemin parçasını oluşturmaları, bu nedenle de kendi başlarına ele alınmalarının yetersiz kalacağı ve giderek hatalı sonuçları da beraberinde getireceğidir. İkinci neden, akademik çevrelerde kent ekonomilerini inceleyen araştırmaların hemen tümünde kullanılan temel nosyon ve kavramların ulusal ekonomiler düzeyinde yapılan çalışmalardan kaynaklanmasıdır.

Bu nedenle çalışmanın birinci bölümü, ulusal ekonomiler düzeyinde geliştirilen ve çevrel ekonomilerin yapısal niteliklerini açıklamaya yönelik araştırmaların eleştirel bir incelemesine ayrılmıştır. İkinci bölümde benzer bir inceleme çevre ülkelerde kent ekonomilerinin yapısını konu alan çalışmalar için yapıldı. Son bölümde ise kentsel sanayinin yapısı, eklenme yaklaşımı bağlamında ve Ankara örneği verilerini kullanarak irdelemeye çalıştık. Bu ön açıklamalardan sonra artık yukarıda anılan sistematik çerçevesinde kısa bir özet verebiliriz.

Modernleşme Okulu kaynağını yapısal işlevselci kuramdan alır. Bu yaklaşıma göre toplumsal gelişme, basit, farklılaşmamış geleneksel toplum yapısının çizgisel olarak, daha karmaşık, farklılaşmış modern bir yapıya dönüşme sürecini içerir. Gelişmenin ana kavramı modernleşmedir. Çevre oluşumların asıl ve özgün olan "azgelişmiş" durumları "modernleşme" süreci içinde ortadan kalkacak ve bu oluşumlar zamanla, içeriğini günümüz Batı toplumlarında var olan yapıların oluşturduğu modern aşamaya ulaşacaklardır. Bu sürecin ilk evrelerini yaşayan günümüz "azgelişmiş ülkeleri", ilerici, dinamik, gelişmeye açık bir "modern" kesimle, tutucu, durağan bir "geleneksel" kesimi bağrında birlikte yaşatan ikili (*dual*) bir toplumsal yapıya sahiptirler. Bu iki yapı birbirinden büyük ölçüde bağımsızdır. Her bir kesimin tarihsel gelişim çizgileri ve iç dinamikleri birbirinden farklıdır. Anca, bu durum geçicidir. Süreç içinde ya "modern" kesim büyüyerek "geleneksel" kesimi ortadan kaldıracak, ya da birinci kesimden yapılacak bilgi beceri, teknoloji ve sermaye aktarımı ile "geleneksel" kesim dönüştürülecektir. Bu modele uymayan gelişmeler, sistem içinde geliştirilen mekanizmalarla düzeltilerek rotasına konulacak kısa dönemli "sapmalar" olarak yorumlanıp çözümlenir. Fitzgerald¹in haklı olarak belirttiği gibi (Fitzgerald, 1981: 5) bu kuram "üçüncü Dünya ülkelerini kapitalist yörüngede tutmaya" ve giderek de onunla bütünleşmesine yönelik bir gelişme için "ideolojik bir örtü olarak hizmet etmek üzere formüle edilmiştir."

Modernleşme Okulu'nun ikili yapı tezleri son iki on yılda birçok araştırmacı tarafından sert biçimde eleştirilip popülerliğini yitirmişken bu kez de çevre oluşumlarda kent ekonomilerinin yapısını çözümlemede kullanılmaya başlandı.

¹ *Yapıt*, sayı 10, Nisan/Mayıs, 1985, ss.51-66.

Yapısal işlevselci kuram yandaşları çevre oluşumların kentsel alanları üzerine yaptıkları tüm çalışmalarda kentleşmeyi modernleşme ile Özdeş tutmuşlardır, (örneğin bkz. Lerner 1964, Haselitz 1961, Davis ve Gordon 1961, Gist ve Fava 1965, Davis ve Casis 1961, Reisman 1970 vb.)

Kentleşme "ekonomik gelişme ve toplumsal modernleşmenin yetkin bir göstergesi" olarak değerlendirilmiş (Davis ve Gordon 1961: 138) ve dünyanın "batılılaşması"nm kentleşme sayesinde gerçekleşeceği ileri sürülmüştür. Kuşkusuz, bu varsayım merkez ve çevre ülkelerde yaşanan evrimin tek ve aynı bir çizgisel gelişme olduğu temel görüşünden kaynaklanmaktadır. Nitekim Modernleşme Okulu yandaşlarına göre "bugünün az gelişmiş ülkeleri Batı toplumlarının geçmişini anımsatan bir imge sunmaktadırlar"; "sınai kentsel gelişme batıda ve bugünün az gelişmiş ülkelerinde yer ve zaman bakımından tümüyle farklı olmasına karşın aynı bir süreçtir."(Reisman, 1970; 157, 167-8). Bu süreç büyük güçlükler ve engellerle doludur. Ancak bu yolda karşılaşılan tüm sıkıntılar ve katlanılan özverilerin benzerleri bir zamanlar bugünün gelişmiş ülkelerince de yaşanmıştır. Dolayısı ile bu durum sürekli olmayıp geçici bir olgudur. Merkez ve çevre ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki fark ikincilerin "Batının modern teknolojisi"nden yararlanmaları sayesinde yakın bir gelecekte ortadan kalkacak ve bugünün ikili yapıları yerlerini tek bir bütünleşmiş sisteme bırakacaklardır. Yukarıda anılan genel yaklaşıma sadık kalarak çevre oluşumlarda kent ekonomilerini ikili yapı tezlerinden yola çıkarak inceleyen araştırmacıların çalışmalarında (Geertz. 1963; Mc Gee, 1973) modernleşme okulunun ulusal ekonomiler düzeyinde geliştirdiği tüm tezleri -belirli bir zaman aralığı ile- kent ekonomileri düzeyinde yinlendiklerini görüyoruz.

1970'lerde ikili yapı tezleri daha geliştirilmiş bir kuramın temelini oluşturdu. Çevre oluşumların kentsel alanlarında var olan etkenliklerin (*activities*) iki birbirinden kopuk kesimden oluştuğu yinelenerek bu kesimlere "formal" -"enformal" veya "marjinal"- "kapitalist" adları verildi. "enformal" veya "formal olmayan" kesimin tanımı çok geniştir. Kentsel etkenliklerin çoğu, yasal olanından olmayanına, tek kişinin çalıştığı birimlerden, onlarca işçinin çalıştırıldığı işletmelere dek tüm kuruluşlar bu tanım içine girmektedir. Diğer bir anlatımla, "enformal sektör""formal sektörün" dışında kalan kesimlerin tümünü kapsamına alan bir kalıntı olarak görülmektedir. Bu nedenle de oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Yaygın modelde "enformal sektör" az gelişmişliğin bir belirtisi olarak değerlendirilir. Tedavisinin, ya sektörün "modernleşmesi" yönünde sektör dışından sağlanan çabalarla veya sektörün kendi başına gelişmesi ve hatta kalkınmanın motoru olmasını önleyen tüm yönetsel ve kurumsal engellerin ortadan kaldırılması ile yapılabileceği söylenir. Yani, "enformal sektör" çevre ülkelerde "modernleşme" çabaları öncesi egemen olan "geri kalmış", "geleneksel", yapının bir niteliği olarak görülür. Bu yaklaşımda sektörün kökeni ve tarihsel evrimi formal sektörle eklememesi, bu eklememesinin gösterdiği özellikler ve sektör açısından geçireceği sonuçlar vb. konulara fazla itibar edilmez.

"Enformal Sektör" yaklaşımı farklı düzeylerde yapılan eleştirilerle karşılaşmıştır, ilkin "ekonomik yapının iki ayrı sektöre ayrılmasında tutarlı bur kuramsal temelin yokluğu" eleştiri konusu olmuştur. (Long and Richardson, 1978:203) "Enformal" "formal" sektör ayrımı iki sektör arasındaki karşılıklı ilişki ve bağları yeterli ve tutarlı bur kuramsal çerçevede açıklamaktan acizdir. İşletmelerin "enformal"- "formal", nüfusunda "kapitalist-bütünleşmiş" ve "marjinal-bütünleşmemiş" diye iki kesime bölünmesi dikkatleri sistem içinde var olan ana çelişkiler ve bunlar arasındaki sömürü ilişkilerini vurgulayan konulardan uzaklaştırmaktadır. Modelin içe dönük bakış açısı ekonomide var olan altlık üstlük ilişkilerini ve kapitalist olmayan tarzların ve/veya emek süreçlerinin çevre oluşumlarda varlıklarını sürdürebilmeleri gibi konuları açıklayamamaktadır.

Özetlersek, bir çözümleme aracı olarak kullanılsa bile bu tür ikili modellerin sistemin tümünün dinamiğini açıklamakta yetersiz kaldığı savlanmaktadır. Her ne kadar çevre oluşumlarda kentsel alanların yüzeysel bir gözlemi ikili yapı çözümlerini haklı kılacak bir görünüş sunarsa da bu

görüntüsel ikili temelde emperyalizmin ideolojik araçları olan kuramlar tarafından" açıklanamayacak bir dinamiğin ürünü ve ayrılmaz parçalarıdır. (Rasmussen, 1973:70).

Bağımlılık Okulu, yapısal işlevselci Modernleşme Okuluna bir tepki olarak gelişti. Yeni yaklaşımla Modernleşme Okulunun hemen tüm temel kavram ve nosyonları baş aşağı çevrildi veya daha doğrusu ayakları üstüne dikildi.

İlk ciddi karşı koyuş Modernleşme Okulunun temelinde yatan ikili yapı tezinin kökten yadsınması ile ortaya çıktı. Bağımlılık Okulu yandaşları çevre oluşumlarda birlikte var olan, ancak birbirinden tümüyle farklı ve bağımsız gibi görünen iki ayrı dünyanın aslında tek bir tarihsel süreçten kaynaklanıp geliştiklerini ileri sürerek bu oluşumlarda ikili değil tek bir yapının var olduğunu savlamışlardır. "Geleneksel" kesim veya bölgeler "modern" kapitalist metropollerle çevre oluşumların bütünleşmelerinin bir ürünüdür. Metropol ülkelerle pazar aracılığı ile ilişkiye giren tüm çevre oluşumlar bu yolla tek bir sistemin, dünya kapitalist sisteminin parçaları haline gelmişlerdir.

Bağımlılık Okulu'nun "her yerde kapitalizm" teki (monist) görüşü, 16. yy. dan bu yana Dünya Kapitalist Sistemi ile bütünleşen tüm çevre oluşumlarda kapitalizmin tek ve egemen üretim tarzı olduğunu ileri sürer. (Frank, 1969a, 1969b) Frank'ın tüm açıklığı ile ifade ettiği gibi çevre oluşumlarda "azgelişmiş" bir kesimin varlığı "bazı kesimlerin görece gelişmesine izin verip diğerlerinin azgelişmişliğini üreten ve sürdüren bir bütün olarak kapitalist sistemin temel iç çatışmalarının" bir ürünüdür. (Frank, 1969a:228) Amin'e göre merkezdeki ekonominin bir eki olarak varlığını sürdüren çevredeki kapitalist üretim tarzının ikili niteliği, modern teknoloji kullanan verimliliği yüksek dışsıtım sektörü ile bu sektöre ucuz emek sağlayan kesimlerin birlikteliğinden doğmaktadır. Bu sistemde ikili yapı tezlerinin tersine birbirleri ile iç içe girmiş, ancak üretici güçlerinin gelişmişlik düzeyleri birbirinden tümüyle farklı sektörler bir bütün olarak çalışmaktadırlar. Kapitalizm öncesi üretim tarzları dışsıtım sektörüne ucuz emek ve girdi sağladıkları için sistem tarafından korunmakta ve kullanılmaktadır. (Amin, 1974).

Başka bir anlatımla, çevre oluşumlarda ikili yapının varoluşu, yani "azgelişmişliğin gelişmesi", bu ilişkinin bir sonucudur. Stravenhagen'in dediği gibi "azgelişmişlik gelişmeyi izler...(ondan ç.) önce gelmez" (Stravenhagen, 1969:106).

Bağımlılık Okulu'nun ikinci önemli karşı tezi çevre oluşumlardaki yapının geleceği ile ilgili. Anımsayacağımız gibi Modernleşme Okulu yandaşları ikili yapının kalıcı, sürekli değil geçici bir olgu olduğunu özellikle vurgulayıp, bu geçiş süresinin kısaltılmasına yönelik politika önerilerine ağırlık vermektedirler. Bağımlılık Okulu bu konuda da modernleşmecilerin tam karşısında yer almaktadır. Var olan yapı bağımlılığın bir ürünü olduğunu göre, çevre oluşumlar metropol ülkelerle ilişkilerini sürdürdükleri sürece yapısal bir dönüşüm sağlanamayacaktır. Var olan yapıların dönüşebilmesi için en uygun ortam, çevre ülkelerin merkezle bağlarını en aza indirdikleri zaman yaratılmış olacaktır. (Frank, 1967).

Özetle, çevre oluşumlarda Modernleşme Okulunun ikili ve geçici yapısı Bağımlılık Okulunda yerini tek ve sürekli bir yapıya bırakmıştır. Bağımlılık Okulu, yandaşlarının çevre oluşumların kentsel ekonomilerini inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmalarında yukarıda anılan ana önermelerin yinelenmesine karşın bu çözümlenelerde kullanılan "marjinal kesim", "marjinal kitleler" vb. terimler -her ne kadar tümüyle farklı süreçlerin ürünleri olarak ele alınıyorsa da- ikili yapı tezlerini anımsatmaktadır. Belirgin ayrılık, Bağımlılık Okulu çözümlenmelerinde "marjinallik" olgusunun geçici olmaktan çok var olan ilişkiler bütünüünün zorunlu ve kalıcı bir sonucu olduğunu savlamalarıdır.

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

1970'li yılların ikinci yarısı Bağımlılık Okulunun çevre oluşumların yapısını salt dış dinamiklerle açıklamaya yönelik yönteminin yetersizliklerinin iyice ortaya çıktığı bir dönem oldu. Yine bu dönemde çevre toplumsal oluşumlarında birden çok üretim tarzının varlığı ve bunların birbirleriyle eklemlenmeleri tartışmasına duyulan ilginin arttığını görüyoruz. (2) Araştırmacıların daha büyük bir bölümü çevre oluşumlarda kapitalist ve kapitalizm-öncesi tarzlar arasındaki eklemlenmenin niteliği ve yapısını somut örneklerde incelerken, bir bölüm yazar kuramsal çalışmalara ağırlık vererek eklemlenme sürecinin farklı dönemlerde gösterdiği yapısal farklılıkları vurgulayarak olgunun diakronik yönünü öne çıkarttılar. (Agh, 1980, Taylor, 1979, Wolpe, 1980).

Eklemlenme yaklaşımı, gerek Modernleşme Okulunun dış dinamikleri göz ardı eden ve ikili yapının varlığını çevre oluşumların "geleneksel sektör"ü ile açıklamaya çalışan görüşünün, gerekse de Bağımlılık Okulunun çevre oluşumlarda tüm gelişmeleri dış dinamiklerle açıklamaya yönelik, tekçi "her yerde kapitalizm" tezinin bu oluşumlardaki yapıları açıklamakta yetersiz kaldığı görüşündedir.

Bu yaklaşıma göre, kapitalizmin farklı biçimlerinin çevre oluşumlara girişi bu oluşumlarda var olan kapitalizm-öncesi tarzlar üzerinde farklı etkilerde bulunmuş ve bu tarzların eklemlenmeleri sonucu ortaya her somut oluşumun kendisine özgü yapılarının biçimlendirdiği yepyeni bir bileşim çıkmıştır. Böylece Bağımlılık Okulunun kısır "her yerde kapitalizm" tekçi görüşü yerini, her bir toplumsal oluşumda başat olan üretim tarzı/larının kapitalist üretim tarzı ile eklemlenmesinin doğurduğu bileşimlere bırakacak yepyeni ve zengin bir araştırma alanını gündeme getirmektedir.

Bağımlılık Okulunun görüşünün tersine yeni yaklaşım kapitalizmin çevre oluşumlara girişiminin bu oluşumlarda var olan kapitalizm-öncesi tarzlarının birden çöküşünü, ortadan kalkışını da birlikte getirmeyeceği, bu oluşumlarda var olan tüm üretim birimlerinin, toplumsal oluşum genelinde kapitalist üretim tarzının -genişletilmiş anlamda-(3) başat tarz olması ile kendiliğinden kapitalist olamayacaklarını savunur. Çevre toplumsal oluşumlarda farklı üretim tarzlarının eklemlenmesinin iki belirleyicisi vardır. Bunlar "kapitalist tarzın yeniden üretim gereksinimleri ile gerek yaşamlarını hala sürdüren kapitalizm öncesi tarzlarla ait unsurların yeniden üretimlerinin gerekse de eklemlenen keredeki kapitalizm öncesi tarzların kapitalist tarzın işleyişine getirdiği sınırlamalardır."(Taylor, 1979: 227).

Böylelikle, örneğin eklemlenmenin günümüzde hala varlığını sürdüren emperyalist aşamasında kapitalist üretim tarzı -genişletilmiş anlamında- çevre toplumsal oluşumlarda başat tarz olarak sistemin devinim yasalarını ve yeniden üretim mekanizmalarını belirlerken kapitalizm-öncesi tarzlar -sınırlanmış anlamında-(4) üretim birimleri düzeyinde varlıklarını sürdürürler. Eklemlenme konusunda Rey'in özellikle vurguladığı nokta kapitalizmin mantığının hem merkezde hem de çevre oluşumlarda tek ve aynı olduğudur. (Aktaran Foster-Carter, 1978a-1978b) Rey böylece Bağımlılık Okulu yandaşlarından Amin'in "çarpık" (*distorted*) ve Alevi'nin "biçimi bozulmuş" (*deformed*) kapitalizm nosyonlarının hiçbir ciddi kuramsal içeriği bulunmadığını savunmaktadır. Yeni yaklaşıma göre çevre oluşumlarda gözlenen değişik yapılar kapitalizmin, kapitalizm-öncesi tarzlarla eklemlenmesinden kaynaklanmaktadır.

Kuramsal düzeyde tam bir olgunluğa ulaşmaktan henüz uzak olmasına karşın yeni yaklaşımın modernleşme ve Bağımlılık Okullarına üstün olduğu bazı temel noktalar şöyle özetlenebilir: Yaklaşımlar arasındaki ilk farklılık, epistemolojik alanda ortaya çıkar. Modernleşme Okulu somut olgulardan yola çıkarak ulusal ekonomileri ve kentsel sanayi sektörünü birbirinden kopuk iki kesime ayırır. Bu nedenle de aynı okul yandaşları arasında hala bu kesimlerin içeriğini nelerin oluşturduğu konusunda bir görüş birliği sağlanamamıştır.(5)

Eklemlenme kuramı ise kentsel sanayi sektöründe farklı üretim yapan birimlerin sınıflandırmasını olgulardan başlayarak değil, üretim tarzı, üretici güçler, üretim ilişkileri, bunların gelişme ve eklemlenme düzeyleri vb. kavramlar üzerine kurulmuş bir kuramsal çerçevede yapar.

İkicilik yaklaşımı tarihcil değildir, ülke düzeyinde "geleneksel" kesimin nasıl ortaya çıktığı, nasıl bir evrim gösterdiği ve neden hala varlığını sürdürmekte olduğu gibi konularda doyurucu açıklamalarda bulunmaz. Diğer yandan, Bağımlılık yaklaşımı da kapitalizmin çevre ülkelere girişi ile birlikte bu oluşumların kapitalist olduklarını savlayarak, bu karşılaşmanın ortaya çıkarttığı yeni oluşumların tarihini incelemeye gerek görmez. Eklemlenme yaklaşımı ise, kapitalizmin farklı evrelerde (tüccar kapitali, yarışmacı dönem kapitalizmi ve emperyalizmin) çevre oluşumlara girişi ile ortaya çıkan farklı yapılaşmaları kuramının önemli bir yanı olarak yakından inceler.

üçüncü olarak, ilk iki yaklaşımın kentsel sanayi sektörünü oluşturan üretim birimlerinin karmaşık ve farklılaşmış yapılarının doğasını açıklamaktan aciz olduklarını söyleyebiliriz, örneğin, Modernleşme Okulu, "modern" tanımına girmeyen tüm birimlere "marjinal" diyerek bu kesimi bir kalıntı olarak görmekte, ancak her iki kesimin kendi içinde var olan karmaşık yapılaşma ve farklılaşma göz ardı edilmektedir. Böylece; herhangi bir kesim için yapılan genelleme hiçbir ayırım gözetmeksizin tüm birimlere yansıtılmaktadır.

Bağımlılık Okulu dünya pazarı ile bütünleşmiş oluşumların tüm üretim birimlerini kapitalist firma kapsamına sokarak bu karmaşık yapının incelenmesini ta başından önlemektedir. Eklemlenme yaklaşımı ise bu karmaşık yapının farkındadır. Üretim tarzı kavramlarının (sınırlanmış anlamda) içerdiği üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramlarının yardımı ile kentsel sanayi sektörünü oluşturan birimler yelpazesini anılan ilişki ve güçlerin tümüyle kapitalist olmayan bir nitelik sunduğu en alt düzeyden, bu iki ilişkinin tümüyle kapitalist olduğu (yani "*real subordination*"ın sağlandığı) en üst düzeye dek sıralayarak bunların gelişmişlik düzeyine bağlı olarak gösterdiği çeşitliliği kavrayabilecek kuramsal araçlara sahiptir.

Son nokta, sektörler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Modernleşme Okulu sektörler ve üretim birimleri arasındaki ilişki ve bağlantıları çözümlemesinin bir gereği olarak fazla önemsemez. Daha öncede belirtildiği gibi ikili yapı tezi çevre oluşumlara özgü iki birbirinden bağımsız kesimin varlığını savunduğu için bu kesimler arasındaki ilişkiyi salt emek gücü ve sermaye aktarımı gibi formal ve mekanik bir düzeye indirgemıştır. Bu yaklaşımda iki farklı tarzın karşılaşması ile ortaya çıkan yeni eklemlenme tarzları, başat tarzın başat olmayan tarzları nasıl ve hangi mekanizmalarla etkilediği, dönüştürdüğü veya yokettiği; başat olmayan tarzların bu savaşım içinde ne tür karşı koyuş biçimleri geliştirdikleri vb. ilginç ve can alıcı konulara yer verilmemektedir.

Bağımlılık Okulu, çevre oluşumlarda az gelişmişliğin kapitalizme karşılaşmanın bir ürünü olduğu savladığı için farklı kesimlerden söz edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu durumda ilişkilerde tek ve ana belirleyici merkezin gereksinimleri olmakta, çevre ise bu çerçevede işlevsel olan birimler üretmektedir.

Eklemlenme yaklaşımı ise, sözcüğünde belirttiği gibi, tüm çabalarını çevre oluşumlarda bu iç içe girmiş ilişki ve bağlantıların oluşturduğu dinamikleri incelemeye hasretmiştir". Bu yaklaşımda çevre oluşumlar, ayrılmaz ve karmaşık bağlarla birbirine bağlanmış, yapıların izin verdiği ölçülerde birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen farklı üretim tarzlarının bir bütünü olarak kavranır ve ele alınır. Böylelikle öncelik durağan sınıflandırmalardan çok dinamik ilişkilere ve oluşum süreçlerine verilir.

Çevre Oluşumlarda Kentsel Sanayinin Yapısı

Makalenin bu son bölümünde çevre oluşumlarda ulusal ekonomi ve kentsel alan düzeylerinde var

olan yapının nasıl bir çerçevede çözümlenmesi gerektiğine ilişkin üç farklı yaklaşımın geliştirdiği modelleri inceledikten sonra, anılan yaklaşımların kentsel sanayinin yapısı ile ilgili dağınık ve çok belirgin olmayan görüşlerini derleyip, üretim tarzlarının eklemlenmesi bağlamından konunun nasıl işlenebileceğine ilişkin kuramsal bir giriş yapmaya çalışacağız.

Modernleşme Okulu yandaşları ikili yapının "modern kesimi"nin gerek içeriği ve gerekse de diğer kesime karşı üstünlüğü konusunda benzer görüşleri paylaşmaktadırlar. Ancak, yelpazenin kalan bölümünün gerek ne tür üretim birimlerini kapsadığı ve gerekse de bu oluşumlarda ne tür işlevleri üstlendiği gibi noktalarda belirgin bir görüş geliştirilmediğini görüyoruz. Gerçekte bu konu hiçbir zaman bu okul araştırmacılarının sorunsallarının bir parçasını oluşturmamıştır. iç dinamiği olmayan, gelişme potansiyeli taşımayan ve modernleşme süreci içinde ortadan tümüyle kalkacağı varsayılan bu kesimi incelemeye gerek görmemişlerdir.

Kapsam konusu da açık değildir. Boeke'ye göre kentsel alanların "geleneksel sektör"ü Batı'dan dışalım yapılan sanayi dışında kalan tüm kentsel sanayiye kapsarken (Boeke, 1953) Eckaus değişken faktör oranlarına sahip, emek-yoğun sanayileri (Eckaus, 1955), Lewis yeniden üretilebilen sermaye kullanan tüm birimleri (Lewis, 1954), Ranis ve Fei, büyük ve küçük sanayi dışında kalan tüm işletmeleri (Ranis ve Fei, 1961) Higgins ise (Higgins, 1968) el zanaatları ve küçük ölçekli sanayi bu kesim içine almaktadırlar. Bu durumda, anılan araştırmacılardan biri yerine diğerinin tanımının yeğlenmesi ile aynı kentin sanayiinde örneğin "modern" kesimin payı birdenbire büyük oranlara çıkabilmekte veya tam tersine "marjinal" bir büyüklüğe inebilmektedir. Diğer bir anlatımla, yelpazenin iki kutbunu ne tür birimlerin oluşturduğu konusunda kolaylıkla aynı görüşü paylaşan modernleşmeciler bu iki kutup arasında kalan ve çevre oluşumların en karmaşık ve en ilginç kesiminin içeriği ve hangi kutuba sokulacağı konusunda sessiz kalmayı yeğlemektedirler.

Bağımlılık Okulunun kentsel sanayi konusunda görüşleri daha açık ve nettir. Buna göre kapitalizmin çevre toplumsal oluşumlara girişi ile bu toplumlarda varlığını sürdüren "doğal ekonomiler" tümüyle yıkılmış, kapitalizm öncesi ve "geleneksel" hiçbir şey bırakılmamıştır. Bağımsız üreticiler kapitalist sistemin "yüzen" veya "marjinal" nüfuslarına dönüştürülmüşlerdir. (Frank, 1969a:226) Açık ki, böyle bir şemada tümüyle kapitalist oldukları varsayılan başat olmayan üretim tarzlarının incelenmesine yer yoktur. Çevre oluşumlarda ekonomik, politik ve kültürel tüm kuram ve ilişkileri dış dinamiklerin bir ürünü olarak gören bu anlayış bu ülkelerde başat olmayan üretim tarzlarının varlığını da bu bağlamda açıklamaya çalışacaktır. Nitekim, Kahn, bu çerçeveden yola çıkarak çevre oluşumlarda küçük meta üretimi ilişkilerini yeniden üreten koşulları sağlayanın "yeni sömürgecilik" olduğunu savlamaktadır. (Kahn, 1978:124)

Kısacası, kapitalist üretim tarzının çevre oluşumlarda tüm birimleri kapsayacak düzeyde yaygınlaştığı savlayan Bağımlılık Okulu çevre oluşumların iç yapı ve dinamiklerini önemsememiş ve bu yapıların anılan oluşumlara verdiği özgünlüğü kavrayamamıştır.

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi yaklaşımında kentsel sanayi sektörüne ilişkin ilk sav çevre oluşumlara kapitalizmin girişinin kapitalizm öncesi üretim teknikleri ve iş bölümünü ortadan kaldırmadığıdır.(6) Bu çerçevede kentsel sanayi sektöründe üretim birimi düzeyinde varlıklarını sürdüren tarzlar iki ana grupta toplanabilir: a) başat (kapitalist) üretim tarz ve b) başat olmayan tarzlar. Kapitalist üretim tarzı emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda denetim altına alındığı (*real subsumption*) durumlarda geçerlidir. Başat olmayan tarzlarda iki ana bölümden oluşurlar; a) üretimin hem teknik ve hem de toplumsal ilişkilerinin kapitalist olmadığı zanaat üretimi, ve b) emeğin salt biçimsel olarak sermayenin denetiminde bulunduğu (*formal subsumption*) koşulların gerçekleştiği manufaktür üretimi. Çevre oluşumlarda kentsel sanayinin en çarpıcı ve örgün kesimini oluşturan

manüfaktür üretimidir. Bu kesim tümüyle kapitalist olmayan zanaat üretimi ve tam anlamıyla kapitalist olan fabrika üretimi arasında hem her ikisini de dışlayan ve hem de her ikisini de içeren özgün geçiş biçimidir.

Anımsanacağı gibi Wolpe "sınırlandırılmış" anlamıyla üretim tarzını üretim birimleri düzeyinde üretim ilişki ve güçlerinin belirli bir bileşimi olarak tanımlar. Biz de çalışmamızda bu tanıma sadık kalarak yukarıda anılan kategorilerin kapsadığı üretim birimlerinde geçerli olan üretim tarzlarını inceleyeceğiz. Bu incelememizde kullanacağımız iki ölçüt üretim ilişkileri ve üretici güçlerin niteliği olacaktır.

üretimin teknik ilişkileri, yani emekçi ile üzerinde çalıştığı nesne ve bu nesneyi kullanım değerine dönüştürürken yararlandığı iş araçları arasında var olan ilişkinin niteliği zanaat ve manüfaktür üretimlerinde nitel bir farklılık göstermez, özüne inildiğinde, Balibar'ın belirttiği gibi, manüfaktür üretimi zanaat üretiminin özgül niteliği olan emek -gücü ve üretim araçlarının birliğinin aşırı radikalleşmesini simgeler. (Althusser ve Balibar, 1977: 238) Makinalaşma ise, tümüyle farklı bir sistemin doğuşuna yol açar. Diğer bir anlatımla, "teknik anlamda gerçek kapitalist üretim tarzı, görece artık değer biçimiyle, yani fabrika sistemi ile birlikte ortaya çıkar"(Schorsch, 1980: 439). Kısacası, kapitalist üretim tarzının gerçek temsilcisi olan fabrika sistemi, üretimin teknik ilişkileri açısından veya üretici güçlerin niteliği bakımından manüfaktür türü üretimin "yarı-biyolojik, çizgisel ve birikerek çoğalan" bir devamı olmayıp, tümüyle yepyeni bir nitel sıçramanın ürünüdür. (Althusser ve Balibar, 1977: 234) Makinaların bir sistem oluşturduğu fabrikada emekçi, Marks'ın vurguladığı gibi artık makinaların bir uzantısı, onların bir eki durumuna dönüştürülmüştür.

Diğer yandan, teknik temelleri birbirlerine benzeyen zanaat ve manüfaktür üretimleri, üretimin toplumsal ilişkileri bakımından birbirleriyle taban tabana zıt bir yapı sergilerler. Zanaatlar emek sürecinin tüm evrelerinde tam bir bilgi, beceri ve denetime sahip olarak yalnız başına veya aile üyesi bir iki çırakla üretimde bulunan kişidir. Gerek mülkiyet ve gerekse de maddi tasarruf bağlantıları bakımından tam bir birliğin sağlandığı (Althusser, Balibar: 1977) bu tür üretim birimlerinde üretim sürecinde görece artık-değer bir yana mutlak artık- değer elde edilmesi bile söz konusu değildir.

Kısacası, bu birimlerde geçerli üretim tarzının kapitalist üretim tarzı ile hiçbir ilişkisi yoktur. manüfaktür üretiminde ise üretim sürecinin örgütlenmesi tümüyle farklı bir nitelik gösterir ve fabrika üretimi ile ortak öğeler taşır. Bu yönüyle tarihsel olarak manüfaktür kapitalist üretim ilişkilerinin -ücretli emeğe karşı sermayenin- biçimlendiği ilk kategori olarak nitelendirilebilir. Balibar'ın belirttiği gibi "bir toplumsal ilişki olarak sermaye, yani üretim araçlarının kapitalist mülkiyeti, emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda denetim altına alınmasında (*real subsumption*) önce ortaya çıkar." (Althusser, Balibar, 1977: 236) Kısacası manüfaktür üretiminde üretim ilişkileri kapitalist nitelik taşır. Ancak, bu noktada yinelenmesinde yarar gördüğümüz konu, çevre oluşumlarda emek sürecinin örgütlenmesinin kapitalist nitelik göstermesine karşılık teknik temelin tekdüze olmak bir yana büyük farklılıklar gösterdiği, yani yüzlerce yıl öncesinin iş aletlerinin en gelişmiş detay makinaları ile birlikte kullanıldığı gerçeğidir.

Özetlersek, emperyalizm evresinde çevre oluşumlarda kentsel sanayi sektöründe var olan üretim birimlerini üç ana kategoride toplamak olanaklıdır:

- 1) Yelpazenin en gelişmiş kesimini kapitalist üretim tarzının tümüyle gerçekleştirdiği, yani emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda -hem üretici güçler, hem de üretim ilişkileri bakımından- denetim altına alındığı fabrikalar,
- 2) Üretim ilişkileri bakımından kapitalist, üretici güçler -teknik temel- bakımından kapitalist olmayan, emeğin sermaye tarafından salt formal olarak denetim altına alındığı bir geçiş birimi olarak manüfaktür üretimi, ve

3) Gerek üretim ilişkileri ve gerekse de üretici güçler yönünden kapitalist olmayan ve yelpazenin en az gelişmiş kesimini oluşturan zanaat üretimi.

Görüldüğü gibi, açılımın iki kutbunu oluşturan birimlerde geçerli üretim tarzlarının niteliği açık iken, çevre oluşumlarda kentsel sanayinin en geniş bölümünü oluşturan manüfaktür üretiminde durum daha karmaşık bir çözümlenmeyi gerektirmektedir. Manüfaktür üretim çevre oluşumların eklenmiş, özgün yapısının somut bir göstergesi olarak ayrı bir özellik taşımaktadır. Teknik temelinin kapitalist olmayan niteliğinden dolayı tümüyle kapitalist olduğunu söyleyemeyeceğimiz bu tür üretimi, farklı üretim tarzlarının üretim birimi düzeyinde eklenmiş özgün biçimi olarak yorumlayabiliriz.

Üretim birimleri düzeyinde bu ayrımı yaptıktan sonraki aşama bu oluşumlarda "ekonomik sistem" düzeyinde yapılacak çözümlenmedir. Bu düzeyde çalışma boyunca iki temel nokta vurgulanmıştır: a) başat ve başat olmayan tarzlar arasında yoğun bağımlılık ilişkileri vardır ve b) emperyalist evrede "ekonomik sistem" düzeyinde egemen ilişkiler başat tarz olan kapitalist üretim tarzının devinim yasaları ve yeniden üretim mekanizmalarıdır. Diğer bir anlatımla, "ekonomik sistem" düzeyinde farklı üretim tarzlarına sahip üretim birimlerinin birliği başat tarz olan kapitalist üretim tarzı tarafından yapılır. Gelişmenin ritmi ve düzenini belirleyen kapitalist tarzın yeniden üretim gereksinimleri ve devinim yasalarıdır. Ancak bu, üretim birimi düzeyinde kapitalist olmayan tarzların varlığını dışlamaz.

Çalışmanın son bölümünde yukarıda kısa bir özetini verdiğimiz kuramsal çerçeve temel alınarak Ankara'daki kentsel sanayi sektörü 4 alt-sektörde (giyim, ayakkabı, metal işleri ve ağaç işleri) ayrıntılı olarak incelenmiş ve özellikle başat olmayan tarzların alt (zanaat üretimi) ve üst (manüfaktür üretimi) devreleri arasındaki çarpıcı farklılık yanı sıra ikincisinin gelişmiş türleri ile başat tarzın henüz yeteri kadar örgütlenememiş basamağındaki birimler arasındaki benzerlik vurgulanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın görgül verileri kentsel sanayi sektörünün sağlıklı bir incelemesinin Modernleşme Okulunun ikili ve Bağımlılık Okulunun tekçi tezleri çerçevesinde yapılamayacağını göstermiştir.

Dip Notlar

(1) Tezin benimsendiği sorunsala en uygun düşen kavram olduğu için çalışma boyunca "çevre toplumsal oluşum" (*peripheral social formation*) terimini kullanmayı yeğledik. Bu konuda Taylor'un tümüyle katıldığımız açıklamasına gönderme yapmakla yetineceğiz: "Şimdilik, "azgelişmişlik" kavramı ile kastedilen gerçekliği tasarlamada kullanabileceğimiz doyurucu bir kuramsal kavram yoktur... Bu çalışmada ilk kez Samir Amin tarafından ortaya atılan "çevre" "*peripheral*" terimi... kullanılmıştır, çünkü terim "sınırlama" "*restriction*" nosyonunu içermektedir; kapitalizm ve özellikli emperyalizmin çevre toplumsal oluşumlara girişi bu oluşumlarda üretici güçlerin gelişmesini sınırlar veya "bloke eder", ve kapitalist üretim ilişkilerinin artan baskısı altında eşit olmayan bir büyüme modelinin yerleşmesini sağlamaya çalışır...zihin karıştırıcı bir toplumbilim nosyonu olan "toplum" yerine Marx'ın -tarihsel materyalizmin kuramsal bir nesnesi olan- "toplumsal oluşum" kavramı yeğ tutulmuştur. (Taylor, 1974: 22)

(2) Agh, 1980; Foster-Carter, 1978a, 1978b; Taylor, 1974, Wolpe, 1980 vb.

(3) Wolpe'a göre "genişletilmiş" anlamıyla üretim tarzı üretim birimi düzeyinde üretim ilişki ve güçlerinin bileşimi yanı sıra toplumsal oluşum düzeyinde yeniden üretim mekanizmalarını da kapsar. Böylelikle üretim birimleri ile bunlar arasında bağlar ve karşılıklı ilişkilerde çözümlenmeye katılır. (Wolpe, 1980).

(4) "Sınırlandırılmış" anlamıyla üretim tarzı "üretim ilişkileri ile güçlerinin bir tür bileşimi" olarak tanımlanır. (Wolpe, 1980: 36). Bu çerçevede tek tek üretim birimleri düzeyinde "emekçi-emekçi-olmayan ve üretim araçları arasındaki olanaklı ilişkilerin" çözümlenmesi yeterlidir.

- (5) Bu konuda araştırma yapan yapanların incelemelerinde kullandıkları farklı sınıflandırma ölçütlerinin çeşitliliğini bir arada görmek için bk. (Ersoy, 1982; Ek3)
- (6) Taylor şöyle diyor: "Çevre oluşumlardaki ekonomik yapı, kapitalist üretim ilişkilerinin artan egemenliği altında, kapitalist olmayan işbölümlerini eşitsiz olarak kapsamına almaktadır. Bazı sektörlerde kapitalist olmayan ilişkiler ve teknikler ya aynen korunmakta ya da küçük dönüşümlere uğramakta iken diğerlerinde teknikler korunup, diğere değişmekte; kalanlarda ise hem ilişkiler, hem de teknikler yerini kapitalist ilişkilere ve artan ölçüde kapitalist işbölümüne bırakmaktadır. Bu en genel düzeyde üçüncü Dünya oluşumlarının geçiş döneminin ekonomik temelini oluşturur." (Taylor, 1979:215-216).

Kaynaklar

- AGH, A. (1980) "Labyrinth in the Mode of Production Controversy", Studies on Developing Countries, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences.
- ALTHUSSER, L., BALİBAR, E. (1977) Reading Capital, London: NLB.
- AMİN, S. (1974) Accumulation and Development: A Thoretical Model", Review of African Political Economy, v.1, n.2.
- BOEKE, C.H. (1953) Economics and Economic Policy of Dual Societies , New York, p.227.
- Aktaran: Higgins (1956) "The Dualistic Theory of Underdeveloped Area", Economic Development and Cultural Change, v.4.
- DAVIS, K., CASİS, A. (1961) "Urbanization and the Development of Pre-Industrial Areas", in P.K. Hatt, A.J. Reiss, (eds.) Cities and Society, Free Press: New York, pp.120-140.
- DAVIS, K., GOLDEN, H.H. (1961) "Urbanization in Latin America", in P.K. Hatt, A.J. Reiss (eds.) Free Press: New York, pp.141-156.
- ECKAUS, R.S. (1970) "The Factor Proportions Problem in Underdeveloped Areas", in A.N. Agarwala and S.P. Singh, The Economics of Underdevelopment, New York: Olford University Press pp.348-378.
- ERSOY, M. (1982) A Critique of Modernization and Dependency Schools in Urbal Industrial Sector, Unpublished Ph.D. Thesis, METU, Ankara.
- FITZGERALD, F.T. (1981) "Sociologies of Development", Journal.
- 10)FOSTER-CARTER, A. (1978a) "The Modes of Production Controversy" New Left Review, n. 107, pp. 47-77.
- FOSTER-CARTER, A. (1978b) "Can We Articulate 'Articulation'"in J.Clammer (ed.) The New Economic Antropology, London: MacMillan, pp.210-249.
- FRANK, A.G. (1967) Capital ist and Underdevelopment in Latin America, New York.
- FRANK, A.G. (1969a) "Dialectic, Not Dual Society" in A.G.Frank, Latin America: Underdevelopment or Revolution, New York: İlonthly Review Press, pp.221-230.
- FRANK, A.G. (1969b) "Destroy Capitalism, Not Feudalism" in A.G. Frank, Latin America: Underdevelopment of Revolution , New York: Monthly Review Press, pp.250-361.
- GEERTZ, C.(1963) Peddlers and Princes: Social Change and Economic Kodernization in Two Indonesian Towns, Chicago, University of Chicago Press.
- GİST, N.P., FAVA, S.F. (1965) Urban Society, Thomas Cromwell, New York.
- HIGGINS, B. (1968) Economic Development , New York: Norton.
- HOSELITZ, B.F. (1961) "The City, The Factory and Economic Grouth" in P.K. Hatt, A.J. Reiss, (eds.) Cities and Society , Free Press: New York, pp.537-554.
- KAHN, J.S. (1982) "Marxist Antropology and Peasant Economics: A Study of the Social Structures of Underdevelopment", in J.Clammer (ed.) The New Economic Antropology , London: HacMillan, pp.110-137.
- LERNER, D. (1964) The Passing of Traditional Society, Hodernizing the Hiddle East, Free Press: New York.
- LEWIS, A.O. (ed.)(1974) Small-Scale Industries, North-Eastern State of Nigeria, University of Ife,

The Industrial Research Unit, Ibadan.

LONG, N., RICHARDSON, P. (1978) "Enformal Sector, Petty Commodity Production, and the Social Relations of Small-Scale Enterprises", in J.Clammer (ed.), The New Economic Antropology, London: Macmillan, pp.176-209.

MC GEE, T.G. (1973) "Peasants in the Cities: A Paradox", Human Organization , v.32, n.2, pp.135-142.

RANIS, G., GEI, C.H. (1961) "A Theory of Economic Development", American Economic Review , v.51, n.4, pp.533-565.

RASMUSSEN, J. (1973) "Dual Theories and The Classics", in Dualism and Rural Development in East Africa , Institute for Development Research, Denmark, pp.63-74.

REISMAN, L. (1970) The Urban Process, Cities in Industrial Societies, Free Press: New York.

SCHORSCH, L.L. (1980-1981) "Direct Producers and the Rise of the Factory System", Science and Society, v.44, n.4, pp.401-437.

STRAVENHAGEN, R. (1969) "Seven Erreuous Theses About Latin America", in I.L. Horowitz, J.Castro, J.Gerassi (eds.) Latin American Radicalism, New York: Vintage, pp.102-117.

TAYLOR, J.G. (1974) "Neo-Marxism and Underdevelopment: A Sociological Fantasy", Journal of Contemporary Asia, v.4, pp.5-23.

TAYLOR, J.G. (1979) From Modernization to Hodes of Production, London: MacMillan Press.

31) WOLPE, H. (1980) "Introduction" in H.Halpe (ed.) The Articulation of Mpdes of Production, London: Routledge and Kegan Paul, pp.1-44.

Ek: 1

Ankara kenti incelememizde 4 alt sektörün örneklememize giren toplam yaklaşık 200 işletmesinde 1979 yılında yaptığımız ayrıntılı çalışma verileri bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Nitekim işletmelerdeki işbölümü, hammaddelerin temini, alman krediler, son ürünün pazarlanması, sermaye birikimi, çalışanların sosyo-demografik geçmişleri, ücret ve çalışma koşulları vb. konular bakımından başat olmayan tarzların alt ve üst devreleri arasında çarpıcı farklılıklar görülürken, üst devre ile başat tarzın tipik işletmeleri olan fabrikalar arasında ilginç benzerliklere tanık olunmuştur. Ayrıntılı bulgular tez çalışmasında sunulmuştur. Ancak bu makale kapsamında konunun en can alıcı yönlerinden birisi olan sermaye birikimine ışık tutacak bulguların özetlerini vermekle yetineceğiz. Farklı büyüklüklerdeki işletmelere ilişkin karşılaştırmaların çarpıcı olması bakımından çalışmanın bu bölümünü kendi içinde yalnız çalışanlar (SE), büyük manüfaktür işletmeleri (LM) ve fabrikalar (F) olarak üç gruba giren yaklaşık 50 firmayı kapsayan bulgularla sınırlı tutacağız.

Bu çerçevede önemli sorulardan ilki her zaman farklı büyüklüklerdeki işletmelerde işçi başına yapılan sabit sermaye yatırımlarının karşılaştırılması olmuştur. Ankara örneğinde K/L (K: Kullanılan sabit sermaye mallarının değeri, L: işletmede çalışan işçi sayısı) oranı SE grubunda 305, LİI grubunda 229 ve fabrikalarda 915 olarak bulunmuştur. Diğer bir anlatımla, en sermaye yoğun üretim birimleri olurken, çalışan başına en düşük yatırım LM grubunda yapılmaktadır. Bu bulguya göre aynı miktardaki sermaye yatırımı ile LU grubunda fabrikalara göre yaklaşık 4 kat daha fazla emek gücü istihdam edilebilmektedir. İşçi başına katma değer oranı (Y/L, Y: Yıllık brüt kar ve ücretler toplamı) üç grup sırası ile 331, 627 ve 808'dir. En yüksek katma değer fabrikalarda elde edilmesine karşılık LİI grubu ile karşılaştırıldığında farkın % 30 civarında kalması düşündürücüdür. Nitekim, LİI grubunda katma değer/sabit sermaye oranı (Y/K) fabrikalardan 35 kez, SE grubundan ise yaklaşık 2 kez daha yüksektir, özetle, eldeki verilere göre en az sermaye ile en yüksek getiri sağlayan firma büyüklüğü LM grubunda yer alan işletmeler olmaktadır. Sabit sermaye yatırımlarının getiri oranına (*rate of return on investment*) ilişkin bulgularımız bu durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. SE grubunda % 338 olan bu oran büyük manüfaktür işletmelerinde % 439'a çıkarken, fabrikalarda çok önemli bir düşüş göstererek % 17'ye dek inmektedir.

Yukarıdaki saptamayı yaptıktan sonra sorulacak soru bu olgunun nereden kaynaklandığı ile ilintilidir. Eldeki verilere göre işçi başına brüt kar en azından 5 ila 50 işçi çalıştıran manüfaktür grubu içinde önemli bir farklılık göstermemektedir. Ancak firma başına toplam kar çalıştırılan işçi sayısı ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Diğer bir anlatımla, toplam karın büyüklüğü işçi verimliliğinin değil, çalıştırılan işçi sayısının bir işlevi olarak değişmektedir. Fabrikalarda işçi başına brüt kar ise büyük manüfaktür işletmelerinin yaklaşık iki katı kadar fazladır. Ancak, yatırılan sabit sermayenin büyüklüğü gözönüne alındığında anılan verimlilik artışı sınırlı kalmaktadır. (Ayrıntılı bulgular için bkz. Ersoy, 1982)

Büyük manüfaktür işletmeleri ile fabrikalarda çalışan işçi ücretleri ve sosyal hakların karşılaştırılması olguya ilişkin bir ipucu verebilir. Elimizdeki veriler çıplak ücret düzeyinin fabrikalarda büyük manüfaktür firmalardan daha yüksek olduğunu, ancak farkın beklenildiği kadar çarpıcı olmadığını göstermektedir. Sosyal güvenlik kurumlarına üyelik konusunda ise durum oldukça farklıdır. Fabrikalarda sigortasız işçiye rastlanmamasına karşılık büyük manüfaktür işletmelerinde çalışanların yarısından fazlasının hiçbir sosyal güvencesi olmadığı saptanmıştır.

Bu bulgulardan da anlaşılacağı gibi büyük manüfaktür işletmeleri karlılığının bir bölümünü sigortasız ve düşük ücretle işçi çalıştırarak sağlamaktadırlar. Elimizde veriler olmamasına karşın karlılığın bir bölümünün de devlete ödenen -daha doğrusu ödenmeyen- vergilerle ilintili olduğunu savlayabiliriz. Ancak fabrikalarla büyük manüfaktür işletmeleri arasındaki sermaye birikiminde ikinciler lehine ortaya çıkan farklılığın en temel nedeninin kullanılan sabit sermaye mallarının maliyeti ile ilgili olduğu belirtilmelidir. Birincilerin kullandığı makinaların tümü Batı ülkelerinden ithal edilirken, sonuncuların kullandığı makinaların çok büyük bir bölümü yurt içinde yapılmakta, dolayısı ile gerek ilk maliyeti ve gerekse de bakım ve onarım masrafları diğerleri ile karşılaştırılmayacak kadar düşük olmaktadır.

Firma içi organizasyon, genel masraflar payı, öz kaynak/sermaye oranı kredi faizleri ve benzeri konularda büyük manüfaktür firmaları ve fabrikalar arasında önemli farklılıklar olup olmadığı konusunda elimizde ayrıntılı bilgi yok. Bu nedenle de birinci tür işletmelerin fabrikalara olan karşılaştırmalı üstünlüğünün temelinde yatan gerekçelerin daha ayrıntılı bir çalışma ile ortaya konulması gerekmektedir. Ancak, bizim bu aşamada vurgulamak istediğimiz nokta, büyük manüfaktür işletmelerinin -olumlu ve olumsuz diye nitelendirebileceğimiz yöntemlerle- önemli miktarlarda sermaye birikiminin gerçekleştirildiği üretim birimleri olduğu ve dolayısı ile sanayileşmede göz ardı edilemeyecek bir güç oluşturduğudur.